

НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ЕКОНОМСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ

На основу Одлуке Наставно-научног већа број 4943/1 од 23. децембра 2015. године одређени смо у Комисију за оцену и одбрану докторске дисертације кандидата Станковић Биљане, магистра демографских наука, под називом „**Ванбрачни фертилитет у Србији од половине XX века**“. Пошто смо проучили завршену докторску дисертацију подносимо Већу следећи

РЕФЕРАТ

о завршеној докторској дисертацији

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Биљана Станковић је рођена 1956. године у Лозници. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду, на групи за психологију, клинички смер, 1985. године. Последипломске студије демографије на Економском факултету у Београду завршила је 2003. године и одбранила магистарску тезу под називом "Демографски и социо-психолошки аспекти фертилитета адолесцената".

Пре доласка у Институт друштвених наука мр Биљана Станковић је била запослена у Саветовалишту за избор партнера и живот удвоје, па у Министарству за бригу о породици и Министарству за социјална питања и у Министарству рада, запошљавања и социјалне политике, у сектору за заштиту породице и деце. Од почетка 2006. године запослена је у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду. Као аутор и коаутор учествовала је на бројним научним скуповима. Објавила је једну књигу и преко 40 радова у научним часописима и зборницима радова. Најчешће теме којима се бавила везане су за демографске, социокултурне и психолошке аспекте адолесцентног фертилитета, ванбрачног фертилитета и суицидног понашања.

Међу најважнијим радовима са том проблематиком, а који су релевантни за тему докторске дисертације, издвајамо следеће:

“Кохабитација – одлике и правна регулатива”. *Правни живот*, 2008.

“Пораст ванбрачног фертилитета – европски тренд”, зборник *Регионални развој и демографски токови земаља Југоисточне Европе*, 2008

„Трендови ванбрачних рађања у Србији у другој половини 20. и почетком 21. века у ширем европском контексту“ *Становништво*, 2010. (коаутор са Г. Пеневим)

“Рађање ван брака у југоисточној Србији”, зборник радова *Утицај демографских промена у Југоисточној Србији на друштвени развој и безбедност*, 2012.

„Националност мајке као кључна одредница ванбрачног фертилитета: Ромкиње у жижи“, *Теме*, 2013. (коаутор са Г. Пеневим)

„Самохране мајке и њихова мрежа подршке: социодемографско истраживање ванбрачног родитељства у Србији“, *Становништво*, 2014.

„Породице ванбрачних парова“, у Никитовић В. *Популација Србије почетком 21. века*. Републички завод за статистику, 2015.

Завршену докторску дисертацију под насловим **Ванбрачни фертилитет у Србији од половине XX века**, Биљана Станковић је предала почетком децембра 2015. године. Дисертација има укупно 272 стране, међу којима је 14 уводних страница (Резиме, Садржај и Списак табела, графикана и карата). Текст је написан на 241 страну стандардног формата. Списак цитиране и навођене литературе се састоји од 154 библиографске јединице на српском и енглеском језику. У Прилогу је дат Упитник који је коришћен у истраживању.

2. Предмет и циљ дисертације

Предмет истраживања докторске дисертације Биљане Станковић су рађања ван брака у Србији, од 1950. године до данас. Као и у осталим европским земљама, и у Србији се број ванбрачних рађања у последњим деценијама повећава. У 2014. години удео ванбрачних рађања је три пута већи него 1950, док је њихов број повећан за нешто више од четвртине. Ипак, са уделом од око 25% Србија се сврстава у земље са умерено високим процентним учешћем ванбрачних рађања.

Социодемографска обележја мајки које рађају ван брака у Србији, утврђена демографским и социолошким анализама, указују на неповољан друштвено-економски положај великог броја ових мајки и њихове деце. Посебно једнородитељске породице мајки и њихове деце рођене ван брака функционишу под значајним ризицима. Стога анализа одлика ванбрачног фертилитета у Србији и карактеристика мајки које рађају децу ван брака представља важан корак ка сагледавању и разумевању феномена ванбрачног рађања у нашој средини.

Појава ванбрачног рађања у Србији се у дисертацији посматра са два аспекта, демографског и социопсихолошког. Демографски аспект се сагледава на основу демографских показатеља. Анализира се ниво ванбрачног фертилитета од средине двадесетог века и његов удео у укупном фертилиту. Сагледавају се и анализирају сличности и разлике са другим европским земљама. Такође, анализирају се карактеристике мајки које рађају децу ван брака, по разним обележјима, као што су старост, школска спрема, занимање и активност, националност, вероисповест, тип насеља. Социопсихолошке одлике ванбрачног фертилитета посматрају се са аспекта важних за мајку која је родила дете ван брака, као и за дете, на основу одабраних демографских показатеља и на основу резултата на које упућује спроведено квалитативно истраживање за потребе ове дисертације.

О заступљености ванбрачних рађања међу мајкама које живе у заједници са оцем детета, односно међу мајкама које су саме, у Србији не постоје статистички подаци. Зато се о распрострањености рађања у ванбрачним заједницама и међу самим мајкама у раду закључује индиректно, на основу раширености ванбрачних заједница, о чему први пут постоје подаци добијени Пописом 2011. године, као и на основу процента признања очинства, односно позаконџења детета накнадним склапањем брака родитеља.

Докторска дисертација мр Биљане Станковић има два основна циља, теоријски и практични. Теоријски циљ односио се на свеобухватно сагледавање ванбрачног фертилитета и његових карактеристика у Србији, с обзиром да овој теми у досадашњим истраживањима није посвећена довољна пажња. Из тог угла, феномен рађања ван брака се сагледава на општем и индивидуалном нивоу. На општем нивоу, циљ је био да се утврди распрострањеност и карактеристике рађања ван брака, промене које су се одвијале током времена, да се сагледају социодемографске карактеристике жена које рађају ван брака, као и да се направи поређење са другим европским земљама, током времена и у актуелном тренутку. Појава ванбрачног рађања се у извесној мери

осветљава и на индивидуалном нивоу, са аспекта једног броја жена које су родиле дете ван брачне заједнице. Циљ је био да се сагледају њихови мотиви за рађање ван брака, а индиректно и ставови и намере њихових партнера, ток и стабилност партнерске везе, односно заједнице у време рађања детета и током времена, материјални и стамбени услови живота у време испитивања, учешће оца у одгајању детета са којим не живи, услови у којима се одвија одгајање детета, присуство или одсуство мреже подршке из околине. Важно је и питање увида о томе до које мере је рађање ван брака било резултат свесног и намерног одлучивања и колико је показатељ одвијања савремених процеса, а колико је пресудан био стицај околности. Намера је била и да се непосредно сагледа специфичност и обим потребне помоћи и подршке испитаницама од стране ужег и ширег социјалног окружења, што би могло да укаже и на могуће потребе мајки и деце рођене ван брака у општој популацији.

Други циљ дисертације био је да се дође до резултата који могу имати практичну примену у нашој средини, приликом припремања и спровођења стратегија и разноврсних програма на државном и локалном нивоу. Они би могли да представљају део популационе политике, планирања породице и социјалне политике, намењених целокупном становништву или одређеним циљним групама, као што су, на пример, једнородитељске породице или неке маргиналне групе.

3. Основне хипотезе од којих се полазило у истраживању

Како би се истражила појава рађања ван брака и карактеристике тог рађања, дефинисане су следеће полазне хипотезе:

1. Ванбрачни фертилитет у Србији се по многим обележјима разликује од брачног фертилитета.
2. У Србији постоје просторне разлике у нивоу ванбрачног фертилитета, на различитим територијалним нивоима.
3. У последњих педесет година одлике рађања ван брака у Србији су се мењале.
4. Постоје сличности између ванбрачног фертилитета у Србији и другим европским земљама.
5. Извесне карактеристике мајки које рађају децу ван брака у Србији указују на њихов неповољан социоекономски статус.
6. Социоекономски положај деце рођене ван брака у Србији чешће је неповољан него деце рођене у браку.
7. Рађања ван брака у Србији у актуелно време у мањој мери представљају одраз модернизације и промена у вредносном систему и стилу живота, а у већој мери представљају наставак традиционално присутних тенденција.
8. У Србији је потребно спроводити одговарајуће мере социјалне и популационе политике како би се ублажио неповољан положај извесног броја породица са децом рођеном ван брака.

4. Кратак опис садржаја дисертације

Докторска дисертација Биљане Станковић се састоји од уводног дела, три главе и закључка. У уводном делу је дефинисан предмет и циљ истраживања, формулисане су основне хипотезе од којих се полазило у истраживању, описане методе које се примењују, и назначени су очекивани резултати и научни допринос.

Прва глава је посвећена одликама и распрострањености рађања ван брака у европском контексту. Састоји се од два поглавља. Прво поглавље се бави

карактеристикама ванбрачних заједница. Даје се увид у распрострањеност и одлике ванбрачних заједница, као и у ставове према животу у ванбрачној заједници који су доминантни у европским земљама. Затим се приказују стадијуми развоја у транзицији партнерских односа и описује социодемографска структура ванбрачних заједница, а такође и представљају типови кохабитације које су истраживачи дефинисали на основу емпиријских индикатора. И на крају приказују се различита правна решења која су донета у европским земљама како би се регулисали правни односи међу ванбрачним партнерима. Друго поглавље се бави одликама рађања ван брака у европским земљама. Указује се на карактеристике рађања у ванбрачним заједницама, као што су распрострањеност, тип заједнице посматрано у вези са рађањем деце, веза рађања у ванбрачним заједницама са нивоом фертилитета, законска решења везана за децу, повезаност трудноће и рађања деце са склапањем брака. Затим, посебна пажња је посвећена и самохраном материнству и једнородитељским породицама, што је повезано са нестабилношћу која је једна од одлика ванбрачних заједница. Јер, деца рођена ван брака чешће искусе разлаз својих родитеља него деца рођена у браку. Као два најважнија аспекта у вези са тим издвојен је већи ризик од сиромаштва и недовољно учешће оца у одгајању деце са којом не живе. У оквиру овог поглавља представљена су најчешћа теоријска објашњења рађања у ванбрачним заједницама. То је теорија друге демографске транзиције, модел неповољних услова и комбинација ова два приступа. Комплексност и хетерогеност феномена ванбрачног рађања у земљама у транзицији сагледава се на примеру Чешке. И најзад, указује се на распрострањеност рађања ван брака у Европи, кроз трендове ванбрачних рађања и њихов просторни аспект.

Анализа рађања ван брака у Србији представљена је у другој глави, која је подељена у два поглавља. Прво поглавље посвећено је ванбрачним заједницама, о чему први пут постоје подаци добијени Пописом 2011. године. Даје се преглед распрострањености, просторних аспеката и одлика ванбрачних заједница у Србији. Затим се детаљно приказују карактеристике лица која живе у ванбрачним заједницама, међу којима су старосна и образовна структура, националност и вероисповест. Такође, даје се и увид у правну регулативу ванбрачних заједница. У другом поглављу даје се опсежна анализа рађања ван брака у Србији. Полази се од правних аспеката рађања ван брака, дефинисаних у оквиру Породичног закона, а даје се и увид у признања очинства и позакоњења деце рођене ван брака у периоду 1960-2004. година. Затим се анализира кретање броја живорођења у браку и ван брака, као и кретање удела ванбрачних рађања. Такође, анализирају се сличности и разлике у уделу ванбрачних рађања по великим подручјима Србије. Следи детаљна анализа карактеристика ванбрачних рађања по различитим обележјима. Међу њима је старост мајке и старосни модел фертилитета, ред рођења детета, образовање мајке, економска активност, национална припадност мајке, као и разлике према типу насеља. Породице ванбрачних парова са децом и без деце такође се анализирају у оквиру ове главе.

Резултати квалитативног истраживања посвећеног ванбрачном родитељству у Србији у актуелно време представљени су у трећој глави. Опсежно су приказани и разложени на петнаест поглавља. У првом поглављу даје се опис узорка, инструмента и искустава током спровођења истраживања. У другом поглављу приказане су социодемографске карактеристике испитаница, а у трећем социодемографске карактеристике очева деце. Ставови испитаница о браку представљени су у четвртном поглављу. Садржај петог поглавља чине искуства и ставови испитаница у вези са трудноћом и рођењем детета. Односе се на партнерске везе у време зачећа детета, коришћење контрацепције у време зачећа, размишљања испитаница о абортусу и

давању детета на усвајање, промена партнерског статуса у вези са трудноћом, подршке околине приликом доношења одлуке о рађању ван брака, рађања детета и признања очинства. У шестом поглављу анализира се учешће очева у подизању, одгајању и финансирању деце са којом не живе. Приказу свакодневног живота испитаница, највећих тешкоћа и мреже подршке посвећено је седмо поглавље. Обухвата процену испитаница о највећим проблемима мајки које су родиле децу ван брака и сопственим проблемима, мрежу подршке и свакодневну помоћ у одгајању деце, дато и одвојено за мајке које живе у ванбрачној заједници и самохране мајке. Осмо поглавље садржи ставове испитаница о потреби подршке државе мајкама које су родиле децу ван брака, и њихову оцену о сопственој потреби за помоћи државе. У деветом поглављу реч је о партнерским везама самохраних мајки у време испитивања. Десето поглавље садржи анализу жеља испитаница у погледу свог будућег партнерског статуса, дато и одвојено за испитанице које живе у ванбрачној заједници и самохране мајке. У једанаестом поглављу представљене су жеље испитаница у вези да даљим рађањем, како испитаница које живе у ванбрачној заједници, тако и самохраних мајки. Дванаесто поглавље приказује оцену испитаница о рађању детета ван брака, а тринаесто даје увид у ставове и искуства мајки на основу анализе савета које би дале у вези са рађањем ван брака. Питањем како испитанице виде своју будућност бави се четрнаесто поглавље. На крају дата је дискусија резултата добијених истраживањем. Односи се на репродуктивно понашање испитаница, њихове ставове према браку, искуства у вези са трудноћом и рађањем детета, свакодневни живот, мрежу подршке, очекивану помоћ државе, жеље и предвиђања о сопственој будућности.

У закључку докторске дисертације мр Биљана Станковић повезује главне резултате истраживања са хипотезама дефинисаним на почетку рада и даје аргументе углавном за њихове потврде.

5. Методе које су примењене у истраживању

Спроведено истраживање је конципирано, с једне стране, као теоријско разматрање ванбрачног фертилитета и његових карактеристика у Србији, и с друге, као анкетно истраживање о мотивима, условима, ставовима и другим питањима везаним за рађање ван брака. Отуда, методологија која је примењена покрила је поменуте аспекте и омогућила да се оствари постављени циљ истраживања. Примењени су основни научни методи попут метода анализе и синтезе и компаративног метода. Затим, коришћен је метод демографске анализе, готово у свим фазама спроведеног истраживања. И најзад, примењен је статистички метод, графички, као и мапирање за приказ просторне димензије ванбрачног рађања у Србији.

Квалитативно истраживање спроведено је путем интервјуа на пригодном узорку. О њему се детаљно говори на почетку треће главе докторске дисертације. Истраживање је обављено током 2011/2012. године. Циљ је био сагледавање феномена рађања ван брака у Србији на индивидуалном нивоу, на основу искустава и размишљања једног броја жена које су у родиле дете ван званичне брачне заједнице. Обављено је у Београду, на узорку од сто испитаница, мајки деце рођене ван брака која похађају предшколску установу. Настојало се да истраживање по својим демографским обележјима, у мери у којој је то било могуће, што више одражава особине популације ванбрачних мајки Београда утврђене на основу расположивих статистичких података, и да обухвати испитанице из различитих општина са уже и шире територије града.

У истраживању су поред резултата добијених квалитативним методом коришћени подаци пописне и виталне статистике, као и секундарни извори података. Истраживање је базирано на релевантној домаћој и страниј литератури. Анализа постојећих истраживања са сличном тематиком и њихови резултати омогућили су дефинисање

полазних хипотеза које су тестиране на сопственом емпиријском (анкетном) истраживању. Обимна литература послужила је и за теоријски оквир у обради изабране теме.

6. Остварени резултати и научни допринос

Када је реч о оствареним резултатима у оквиру ове дисертације и њеном научном доприносу, они се могу сагледавати кроз теоријски и практични допринос. Теоријски подразумева обogaћивање већ постојећих знања о фертилитету и његовој комплексности. Јер, питања фертилитета увек имају посебан друштвени значај, а нарочито у условима када је он на нивоу који не обезбеђује просту репродукцију становништва. То са собом носи бројне социјалне и економске последице, које пролазак кроз транзицију друштвено-економског система још више продубљује. У том смислу, анализа одлика ванбрачног фертилитета и његовог учешћа у укупном рађању има своје место у суми укупних знања о фертилитету и његовој детерминистичкој основи, значајно посебно стога што је теми рађања ван брака до сада посвећен мали број радова у нашој земљи. Гледано у ширем контексту, резултати истраживања о ванбрачном рађању у Србији представљају прилог разумевању овог феномена из социодемографског угла и придружују се већ постојећим сазнањима добијеним истраживањима у другим земљама ближег и ширег европског окружења.

Добијени резултати су и практично употребљиви. У нашој средини они могу да се користе приликом припремања стратегија и социјалних програма, планирања нових или мењања постојећих мера популационе и социјалне политике, намењених подстицању рађања и подршци породицама са децом, међу којима посебну пажњу захтевају једнородитељске. Даље, приликом планирања конкретних акција на локалном нивоу, на пример у школама, или предшколским установама, везаних за обезбеђивање капацитета, одређивање радног времена, увођења нових облика рада, организовање разних облика саветодавног рада са родитељима, пружање помоћи запосленим мајкама око чувања деце, помоћи у кући, припреме хране, помоћи у учењу и других. Резултати се могу узети у обзир и приликом израде програма за планирање породице, као и разноврсних едукативних програма за вулнерабилне групе. Посебно за промоцију репродуктивног здравља како би се смањило непланирано и нежељено рађање. Сазнања која је истраживање омогућило могу бити корисна и као подстицај за покретање разних акција са циљем развијања широке осетљивости друштва за питања и проблеме везане за рађања ван брака, што води разумевању и толерантном ставу насупрот стигматизацији.

Указаћемо на најважније резултате спроведеног истраживања.

Истраживање је показало да се ванбрачни фертилитет у Србији по многим обележјима разликује од брачног фертилитета што говори у прилог потврде једне од полазних хипотеза. Најпре, број деце рођене ван брака у Србији се од почетка 1980-их углавном континуирано повећава, док у целом посматраном периоду (са изузетком прве половине 1970-их) број деце рођене у браку углавном опада. Удео ванбрачних рађања је такође у сталном порасту у анализираном периоду (са 8,0% на 25,1%). Даље, просечна старост мајки приликом живорођења детета код жена које су родиле ван брака за око 2 године је мања него жена које су родиле у браку. Разлике су наглашене и између структуре ванбрачне и брачне деце по реду рођења, а највеће су у процентној заступљености деце првог и другог реда рођења. Удео прворођене деце је већи код ванбрачних рађања, док је удео деце другог реда рођења већи код деце рођене у браку. Затим, разлике постоје и у области правне регулативе. За успостављање правних односа између детета и оца, за разлику од рађања у браку, где се очинство не доказује и где се муж мајке сматра оцем детета, очинство детета рођеног ван брака тек треба да се

утврди, признањем оца или у судском поступку. То, последично, може да услови неповољан положај једног броја деце рођене ван брака коју очеви нису признали.

И друга хипотеза, која тврди да у Србији постоје просторне разлике у нивоу ванбрачног фертилитета, на различитим територијалним нивоима, такође је потврђена у раду. Просторне разлике у нивоу ванбрачног фертилитета утврђене су на великим подручјима Централне Србије и Војводине, као и на нижем територијалном нивоу, односно нивоу општина. Такође, уочавају се и просторне зоне високог, односно ниског удела ванбрачних рађања. Зона високог удела ванбрачног фертилитета просторно се углавном налази на истоку земље, а зона ниског односно умерено ниског удела рођених ван брака, на западу Централне Србије.

Међу резултатима који говоре о мењању карактеристика ванбрачног рађања у Србији током периода, издвојићемо оне који су у вези са обележјима мајки. По питању старости жена промене су се првенствено огледале у повећању учешћа рађања жена старијих од 30 година и смањењу удела рађања адолесценткиња. Док су у 1961. години 65% ванбрачне деце родиле мајке млађе од 25 година, у 2014. години удео је смањен на 40%. Истовремено је знатно повећан удео жена старијих од 30 година (са 13% у 1971. на 36% у 2014). У погледу образовне структуре, током читавог посматраног периода, највећи удео ванбрачних рађања регистрован је код женског становништва без школске спреме и он се непрестано и значајно повећавао. Код осталих образовних група жена повећање је значајно мање и све је мање што је већи образовни ниво. И на крају, с етничког аспекта, посебно су значајне промене у уделу ванбрачних рађања међу женама ромске националности. Од 1971. године, па све до 2014. године, удео ванбрачних рађања је био уочљиво највећи код жена ромске националности, и то стално на нивоу који је износио преко половине укупног броја њихових живорођења. Удео се током времена повећавао. Тако, 1971. године од укупног броја живорођене деце које су родиле Ромкиње, приближно половина су била деца рођена ван брака. У 2001-ој је то био случај са три четвртине, а у 2014. години преко четири петине.

Важни резултати истраживања тичу се сличности између ванбрачног фертилитета у Србији и другим европским земљама. Наиме, иако ауторка указује да јединствен европски модел ванбрачног фертилитета не постоји, удели ванбрачних рађања у свим земљама углавном су се повећавали, али различитим интензитетом. Ти удели се крећу у широком распону, од ниских 7% у Грчкој до деветоструко вишег на Исланду. Србија се са уделом од 24% у 2010. години налази у доњој трећини европске листе. Сличности постоје са неким земљама у транзицији (Русија, Украјина, Пољска, Молдавија), као и неким земљама Јужне Европе (Италија, Малта). У бившим југословенским републикама, осим Словенији, удели су нижи. С друге стране, почетком транзиционог периода, 1990. године, са процентним учешћем ванбрачних рађања од 13% Србија је била на средини европске листе, слично као неке земље у транзицији, али и Белгија, Холандија, Немачка. Међутим, само две деценије раније, Србија се са 12%, заједно са Данском, Аустријом и тада сувереном ДР Немачком налазила у групи са највећим уделом рођених ван брака (после Исланда и Шведске). Слично као у осталим земљама у транзицији, најинтензивније повећање удела ванбрачних рађања у Србији је било између 1990. и 2000. године, када је остварено 62% укупног повећања из периода 1970-2010. Такође, претходно наведене просторне разлике у распрострањености ванбрачних рађања у Србији у складу су са запажањима у другим европским земљама. Сличност Србије са другим земљама огледа се и у образовној структури мајки које рађају ван брака. Наиме, као и у Србији, утврђена је негативна корелациона веза између нивоа образовања и нивоа ванбрачног рађања у

земљама у транзицији, али и у земљама као што су Холандија, Норвешка, Француска, Аустрија, Немачка, В. Британија и Италија.

Истраживање је даље потврдило неповољан социоекономски статус мајки које рађају ван брака. Разлози су првостепено у вези са неповољнијим социоекономским структурама мајки деце рођене ван брака. На првом месту по питању њихове образовне структуре, јер је међу њима највише оних без школске спреме. Даље, у прилог овој тврдњи иду и подаци о економској активности и занимању мајки деце рођене ван брака. Међу женама које су родиле децу ван брака најбројније су незапослене жене, а врло бројне су и жене са статусом издржаваног лица. Међу економски активним женама двоструко су мањи удели ванбрачних рађања код запослених него код незапослених. Али, и међу запосленим женама постоје значајне разлике у уделима ванбрачних рађања, највећа заступљеност је код жена које обављају најједноставније, физичке послове, а најмања међу женама-стручњацима. Осим набројаних карактеристика, неповољном социоекономском статусу мајки које рађају децу ван брака може додатно допринети и широко присутна нестабилност ванбрачних заједница.

Значајни резултати презентирани у овој докторској дисертацији тичу се и социоекономског положаја деце рођене ван брака. Потврдило се да је њихов положај у Србији чешће неповољан него деце рођене у браку. Већина претходно наведених резултата већ упућују на такав закључак, а у прилог томе је и већа нестабилност заједница родитеља деце рођене ван брака. Јер, знатно већа непостојаност ванбрачних него брачних заједница, које се прекидају пре или после рођења детета, потврђена је у свим срединама. Стога је врло вероватно да значајан удео деце рођене ван брака живи само са својим мајкама. Зато претпоставка о значајној распрострањености једнородитељских породица које чине мајка и дете/деца рођена ван брака, која се може сматрати реалном, иде у прилог хипотезе о неповољнијем социоекономском положају деце рођене ван брака. Једнородитељске породице су изложене великом ризику од сиромаштва, што је потврђено у свим срединама. Учешће оца у одгајању и финансирању деце са којом не живи је значајно мање него у породицама са оба родитеља. То важи и за учествовање родитеља и фамилије очеве, што такође смањује мрежу подршке у одрастању детета.

И резултати квалитативног (анкетног) истраживања представљеног у раду такође упућују на сличне закључке. Један број испитаница живи са очевима своје деце у ванбрачним заједницама које се не разликују од брачних, па се и одрастање њихове деце не разликује. Међутим, искуства самохраних мајки и њихове деце иду у прилог претпоставци о неповољнијем положају извесног броја деце рођене ван брака. Ванбрачне везе и заједнице су се показале нестабилним, а евидентно је недовољно учествовање очеве у одгајању и финансирању деце са којом не живе. Значајан недостатак подршке у решавању егзистенцијалних проблема и у свакодневном одгајању деце мајкама пружају њихове примарне породице, које деци надомешћују недостајућу или мало присутну очеву подршку и учествовање.

Истраживање је даље показало да ванбрачна рађања у Србији у мањој мери представљају одраз модернизације и промена у вредносном систему и стилу живота, а у већој мери представљају наставак традиционално присутних тенденција. Више аргумената изнетих у претходно наведеним резултатима иде у прилог и ове тврдње. Забележено повећање удела ванбрачних рађања могло би да говори о мањој популарности брака и већем прихватању нових породичних форми уколико би могло да се потврди да се рађање ван брака првенствено одвија у оквиру стабилних кохабитационих заједница. Међутим, како наводи Биљана Станковић, с обзиром на непостојање статистичких података могуће је само посредно закључивање. Ниска

распрострањеност ванбрачних заједница, мали удели породица ванбрачних парова са децом у укупном броју породица са децом, ниски проценти признања очинства, не говоре у прилог великој распрострањености рађања у ванбрачним заједницама. Такође, из података о највећем уделу деце првог реда рођења и најмањем уделу деце другог реда рођења, пре се може закључити да је рађање ван брака раширеније међу самим мајкама, него у стабилним ванбрачним заједницама. Подаци о веома малом проценту позакоњења деце рођене ван брака накнадним склапањем брака међу родитељима, уз ниско учешће породица ванбрачних парова са децом у укупном броју породица са децом, указују на то да се ванбрачне заједнице и везе пре или после рођења детета углавном не претварају у брачне везе, већ прекидају.

У прилог претпоставци о модернизацији не иду ни подаци о образовној структури, активности и занимању мајки које рађају децу ван брака, као и о великом учешћу ванбрачних рађања међу мајкама ромске националности. Слично показују и подаци о већим, и током времена растућим, уделима деце вишег реда рођења међу рођенима ван брака. Подаци о стално мањим уделима ванбрачних рађања у градским срединама такође не указују да је реч о модернизацији.

И резултати квалитативног истраживања могу да упућују на исправност претходне хипотезе. Највише испитаница сматра да је брак пожељнија форма заједнице за одгајање деце. И већина испитаница које живе у ванбрачној заједници са очевима своје деце, питање склапања брака у будућности оставила је отворено. Такође, увид у мотиве несклапања брака пре рођења детета показао је велику учесталост разлога који се односе на квалитет везе и особине и понашање партнера, или околности, а ређе присутан став да је брак непотребна формалност. Такође, рађање ван брака често није било избор већ једина опција приликом рађања детета, а велики број партнера напустио је мајке пре или после рођења детета.

Веома важан закључак истраживања тиче се потребе спровођења одговарајућих мера социјалне и популационе политике како би се ублажио неповољан положај извесног броја породица са децом рођеном ван брака. Више аргумената потврдило је да је положај извесног броја породица са децом рођеном ван брака неповољан. Посебно се издвајају једнородитељске породице мајки са децом. Све једнородитељске породице су највулнерабилнији тип породице, а међу њима су породице мајки са децом рођеном ван брака у најнеповољнијем положају. Из тога произилази потреба да држава одређеним мерама социјалне и популационе политике делује на ублажавање последица које могу бити пратилац све присутнијег рађања ван брачне заједнице за извесан број породица.

У вези претходног закључка, Биљана Станковић упућује и на могуће мере државе и локалне самоуправе. Оне се могу дефинисати у оквиру система социјалне заштите, образовног система, система здравствене заштите, као и у правним решењима. У највећој мери треба да буду усмерене на једнородитељске породице самохраних мајки. Јер, у актуелним условима велике незапослености и ниског животног стандарда, мере социјалне политике имају наглашену важност. Најпотребнија самохраним мајкама била би помоћ при запошљавању, а за ублажавање економских тешкоћа новчана помоћ у виду редовних и повремених давања.

Такође, важну подршку родитељима који сами одгајају децу представљају институције предшколског васпитања и образовања. Пре свега доступношћу и одговарајућим капацитетима, како за запослене тако и незапослене мајке. Од значаја је приступачна цена, али и радно време које задовољава потребе мајки не само у уобичајено време већ и преко викенда и у вечерњим сатима, као и развијеност услуга и

разних сервиса помоћи породици. И потпунији обухват системом предшколског васпитања и образовања деце из осетљивих група може да делује подстицајно на њихов развој и ублажи неједнакости условљене материјалним и социјалним положајем њихових породица.

Биљана Станковић даље наводи да развој саветовалишта у оквиру здравственог, образовног, предшколског и социјалног система може да донесе вишеструке добробити. Међу њима је промоција репродуктивног здравља, спречавање непланираних трудноћа и подршка одговорном родитељству. Од посебног је значаја едукативни рад на развоју животних вештина и унапређењу односа међу половима. Веће укључивање мушкараца у породични живот и родитељство издваја се као изузетно важно и у томе би саветовалишта за родитеље, укључујући и оне будуће, могла да одиграју значајну улогу. Такође, мотивисање очева и пружање подршке да се посвете одгајању деце са којом не живе, укључујући и давање финансијске подршке, важан је циљ коме треба да теже саветовалишта и социјалне и правне службе. Уз системска решења која би омогућила остваривање права на алиментацију, то би допринело побољшању услова за раст и развој деце која живе само са својим мајкама.

И резултати квалитативног истраживања пружили су увид у оцену испитаница о улози државе у решавању проблема са којима се суочавају мајке које су родиле децу ван брака. Три четвртине испитаница сматра да држава треба да пружи помоћ, издвајајући међу мајкама које су родиле децу ван брака самохране као осетљиву групу. Једна четвртина испитаница одговорила је одречно. Стога што сматрају да рађање ван брака, само по себи, није разлог за посебну пажњу државе и друштва, или зато што мисле да држава треба да пружи помоћ свима онима којима је потребна, односно да све мајке, или сва деца треба да уживају посебну бригу државе и друштва. Тако, када је реч о очекивањима испитаница од државе, осим шест, све сматрају да држава треба да помогне мајкама, најчешће самохраним, али и осталим. На првом и другом месту према потреби, у складу са проценом највећих проблема, најчешће су издвојиле потребу за помоћи при запошљавању, затим новчану помоћ и помоћ при решавању стамбеног питања, па приоритет при смештају у вртић.

Издајамо и ставове испитаница ромске националности, а у вези са институцијама образовног система. Када размишљају о будућности, пут у бољи живот своје деце мајке Ромкиње првенствено виде кроз школовање и исказују велику жељу и мотивисаност да деци омогуће да се школују. Зато мајке могу да представљају најважнију карику у вези са образовним институцијама у настојању да се повећа обухват ромске деце школовањем и тиме раскине „ланац сиромаштва“ Рома, са свим последицама које са собом носи. У том смислу важно је повећати и обухват ромске деце предшколским васпитањем и образовањем, јер представља припрему за школу и тиме смањује ризик од њеног напуштања, али и шире, пружа подршку породицама у остваривању њихових родитељских функција. Потреба је утолико већа када је реч о мајкама које саме одгајају децу.

На основу спроведене анализе и квалитативног истраживања, Биљана Станковић је мишљења да потпуније сагледавање феномена ванбрачног рађања у нашој средини захтева даље продубљивање сазнања на репрезентативном узорку на националном нивоу. Међу питањима које треба продубљивати важним се чини нарочито проучавање мотивације за рађање ван брака, јер би то омогућило боље разумевање ове појаве и сагледавање могућих последица. Социодемографска обележја мајки које рађају ван брака у Србији утврђена демографским и социолошким анализама указала су на неповољан друштвено-економски положај великог броја једнородитељских породица самохраних мајки и њихове деце рођене ван брака. Свакако најважније питање које се отвара је како да се очеви приближе деци са којом не живе и остваре своје очинске

улоге, и тако деци омогући да одрастају уз неускраћену очеву бригу и онда када он живи одвојено. То су осетљива питања и код једнородитељских породица насталих разводом, али у случају ванбрачних рађања она још више добијају на значају, јер је остваривање права деце везаних за финансирање и виђање са очевима теже. У том погледу у још неповољнијем положају су породице у којима је до разлаза међу родитељима дошло пре рођења детета, или када мајка никада није ни живела у заједници са оцем детета. Осетљиви положај мајки и деце рођене ван брака после прекида ванбрачне заједнице или ванбрачне везе произилази у великој мери и из веће неизвесности везане за њихово трајање и ток, као и лакшег одлучивања на прекид него у случајевима брачне заједнице. Пуно неистражених питања везаних за рађање ван брака у Србији захтева свеобухватан приступ, који би могао да допринесе бољем разумевању и сагледавању могућих последица ове све присутније појаве у нашој средини. То подразумева и прецизније статистичко праћење рађања ван брака које би укључило податке о партнерском статусу мајке приликом рођења детета, што би омогућило увид у то колико се ванбрачних рађања одвија у ванбрачним заједницама, а колико међу самим мајкама.

7. Закључак

На основу анализе и оцене резултата истраживања презентираних у докторској дисертацији кандидаткиње мр Биљане Станковић, под називом „Ванбрачни фертилитет у Србији од половине XX века“, Комисија констатује да је кандидаткиња успешно обрадила одобрену тему и испунила задати циљ истраживања. Докторска дисертација је написана према критеријумима и захтевима за писање ове врсте рада, и у складу са одобреном Пријавом коју су одобрили Наставно-научно веће Економског факултета Универзитета у Београду и Веће научних области правно-економских наука Универзитета у Београду како у погледу предмета, циља и метода истраживања, тако и у погледу садржаја. Резултат је самосталног истраживања и представља оригинално научно дело, са значајним доприносом научној области демографије и популационе политике, али и друштвеним значајем. На основу свега изложеног, имајући у виду квалитет, значај обрађене теме, њену недовољну заступљеност у научним истраживањима у нашој земљи, остварене резултате и закључке истраживања, као и научни и друштвени допринос докторске дисертације кандидаткиње мр Биљане Станковић, под називом „Ванбрачни фертилитет у Србији од половине XX века“, Комисија предлаже Наставно-научном већу Економског факултета Универзитета у Београду да је прихвати и одобри њену јавну одбрану.

У Београду, 28. децембра 2015. године.

Чланови Комисије

1. проф. др Биљана Радивојевић
2. проф. др Мирјана Рашевић
3. проф. др Мирјана Девеџић